

Een Nijmeegse verrassing in pure chocola. Van Dungen's rumbonen van de Groenestraat (Facebook.com).

Colofon

Het *Nijmeegs Katern* is een uitgave van Numaga, de historische vereniging van Nijmegen. Het *Nijmeegs Katern* verschijnt vijf keer per jaar en bevat journalistiek bewerkte en actuele bijdragen over de geschiedenis van Nijmegen en omgeving.

Redactie *Nijmeegs Katern*: Els Peters (voorzitter), Kees Brok, Melchior de Groot, Marga Jetten (secretaris), Hans Wegman, Willem Tielen

Redactiesecretariaat *Nijmeegs Katern*: nijmeegskatern@numaga.nl

Vormgeving: Simone Weijts, Nijmegen (vormweijts.nl) **Opmaak:** Peter Tychon, Wijchen.

Druk: 'Ipskamp Drukkers BV' te Enschede; **ISSN:** 0927-4642

Dagelijks bestuur Numaga: Theo Engelen (voorzitter), Andreas Caspers (secretaris), Ellen Hijmans (intern secretaris), Fred Wester (penningmeester).

Contact en nabestelling: secretaris@numaga.nl

Numaga verzorgt de uitgave van twee publicaties: het *Jaarboek Numaga* en het *Nijmeegs Katern*. Leden ontvangen beide periodieken. Het verenigingslidmaatschap kost € 45,- per jaar (NL83 INGB 0000972600).

Ledenadministratie: ledenadministratie@numaga.nl (024-3234149).

Website: www.numaga.nl

Begunstigers van Numaga: Hekkelman Advocaten & Notarissen Nijmegen

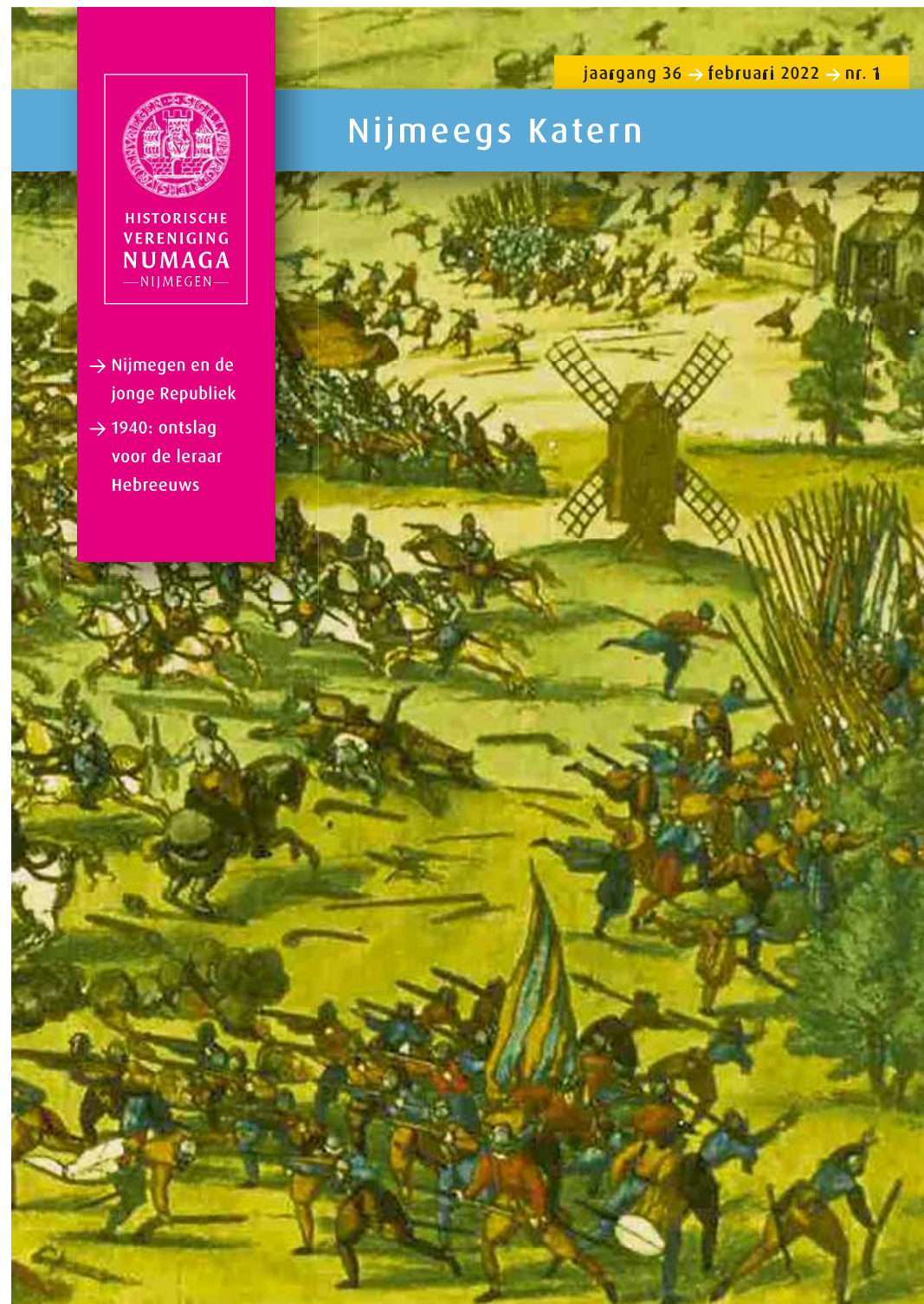
Afbeelding voorzijde: De Slag op de Mookerheide in 1574, detail van een ingekleurde kopie naar Frans Hogenbergs ets uit het Album met historischeprenten (afbeelding collectie RAN).

Nijmeegs Katern

HISTORISCHE
VERENIGING
NUMAGA
— NIJMEGEN —

- Nijmegen en de jonge Republiek
- 1940: ontslag voor de leraar Hebreeuws

Een aantal steden in Nederland heeft zich verenigd in het Samenwerkingsverband 1572-Gemeenten met het doel aandacht te besteden aan wat wordt genoemd de geboorte van Nederland. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog sluiten veel steden in de Nederlanden zich aan bij een opstand tegen Spanje. Als begindatum van een cruciale omslag in deze opstand is door het samenwerkingsverband gekozen voor 1 april 1572, de dag waarop Den Briel door de Watergeuzen 'in naam van Oranje' wordt ingenomen. Herdenking van 1572 ligt anno 2022 genuanceerd en kan niet over een eensgezinde strijd voor onafhankelijkheid gaan maar moet lokale verschillen per regio of stad benadrukken, zoals hoogleraar Judith Pollmann betoogt in haar artikel Hoe herdenken we 1572 in de eenentwintigste eeuw? (2020). Hieronder geeft Sophie Molema een overzicht van de gebeurtenissen in Nijmegen in deze roerige periode.

Een moeizame relatie

Nijmegen en de jonge Republiek

Sophie Molema

Een geboorte vindt niet zomaar plaats, daar gaat wel een en ander aan vooraf. Dit geldt ook voor de geboorte van Nederland. In de zestiende eeuw valt een verzameling van gewesten onder de naam de Nederlanden onder het bewind van de dynastie der Habsburgers. Vanaf 1515 heerst een telg uit dit geslacht, Karel de Vijfde, over een groot deel van het huidige Europa. Hij is Heer der Nederlanden, koning van Spanje waaronder de koloniale bezittingen, en keizer van het Duitse Rijk. Binnen zijn rijk vormen de Nederlanden een onafhankelijke staat van zeventien landen. Vertegenwoordigers van deze landen, voortkomend uit de drie belangrijkste standen, adel, geestelijkheid en burgers, maken via de gewestelijke staten en de Staten-Generaal de wensen en ideeën van hun achterban kenbaar en behartigen samen met de landsheer het algemeen belang van deze landstreek. Als heerser van een wereldrijk streeft Karel V naar centralisatie van de macht en eenheid van godsdienst. Met name in de rijke ver-

stedelijkte kustprovincies van de Nederlanden valt de centralisatie zoals Karel V die voor ogen heeft niet in goede aarde. De bewoners van deze streek koesteren hun zelfstandigheid. Daarnaast laat de heersende handelsgeest hen open staan voor nieuwe inzichten en ontwikkelingen. De opkomst van een andere dan de heersende rooms-katholieke religie, het protestantisme, krijgt daardoor ruimte. De zuidoostelijke gewesten van de Nederlanden hebben aanvankelijk weinig moeite met het Spaanse bewind. Het katholicisme is daar stevig verankerd.

Nijmegen

Binnen de Nederlanden genoten de steden een grote zelfstandigheid. Afhankelijk van hun historische achtergrond en hun economische belangen speelde elke stad een eigen rol in het ontstaan van de Nederlandse Staat. Hoe gaat bijvoorbeeld een stad als Nijmegen om met de veranderingen die gedurende de Tachtigjarige Oorlog plaatsvonden?

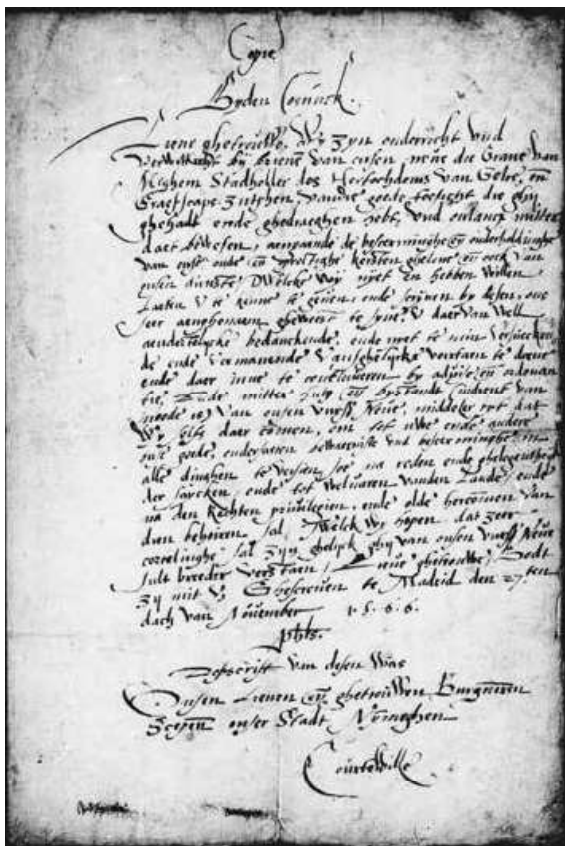
Confirmatie of bevestiging van Karel V aan Nijmegen uit ca. 1556 met een oproep tot het uitroeien van sekten en het behoud van 'onze oude oprechte geloove ende Catholieke Religie' in zijn erflanden (collectie RAN).

Het hertogdom Gelre wordt als laatste der Bourgondische landen, gelegen in het oosten van de Nederlanden, in 1543 toegevoegd aan het rijk van Karel V. De Staat der 17 Provinciën is geboren. Drie jaar later houdt de keizer als Hertog van Gelre zijn met pracht en praal omgeven blijde intocht in Nijmegen, een van de belangrijkste steden in het nieuw verworven gewest. De relatie tussen de bewoners en keizer Karel is voorbeeldig. Bij de blijde intocht roemt de keizer de schoonheid, ouderdom, rijkdom en macht van de stad. Hij kende de geschiedenis. Diverse keizers hadden een zetel in Nijmegen. De Valkhofburcht is daar een voorbeeld van. De Romeinse keizer Traianus gaf tussen

Portret van Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, die regelmatig in Nijmegen verbleef om van daaruit aanvallen op verschillende steden in de Nederlanden te regisseren. 17de-eeuwse kopie naar Willem Key die in 1568 stierf (collectie Rijksmuseum Amsterdam).

98 en 105 na Chr. aan Ulpia Noviomagus, het huidige Nijmegen, stadsrechten. Deze keizer wordt nog steeds herdacht door de aanwezigheid van een standbeeld op het keizer Traianusplein. Namen als Keizer Karelplein, Keizer Lodewijkplein en Barbarossastraat verwijzen naar andere keizerlijke heersers die in de geschiedenis van Nijmegen een rol hebben gespeeld. Daarnaast zal de stevige positie van het katholicisme in Nijmegen en omgeving ongetwijfeld hebben meegewogen met de graad van affectie van de nieuwe landsheer voor de stad aan de Waal. Karel is een vroom katholiek en voorvechter van een rooms-katholieke eenheid in zijn rijk. Hij geeft het stedelijk bestuur verschillende privileges waardoor de verering voor de keizerlijke hertog alleen maar toeneemt. De positie van Nijmegen als rijke, vrije stad wordt door deze houding van Karel bevestigd. De goede verbindingen, zowel over het water

Een brief van Filips II aan de stad Nijmegen uit 1566, waarin een dankbetuiging voor de bescherming van het oude geloof (collectie RAN).

als over land, gaven de stad de mogelijkheid zich al vanaf de Middeleeuwen te ontwikkelen tot een belangrijk centrum van nationale en internationale handel. De culturele en religieus-katholieke betekenis groeiden hierin mee. Kunst en cultuur leverden kunstenaars van naam, zoals in de schilderkunst van de veertiende eeuw Jan Maelwael, hofschilder aan het Franse Hof en de gebroeders Van Lymborch. De boekverlichting, beoefend in kloosters in Nijmegen en omgeving, leverde prachtige miniaturen op. Zilver- en goudsmeden produceerden voor kerk, gilden en gegoede burgerij oogstrelende pronkstukken.

De welgestelde burgers zorgden voor financiële ondersteuning aan de kerken, kloosters en godshuizen. De Stevenskerk stond vanaf de dertiende eeuw in het hart van de stad. Ook in Nijmegen was er sprake van een opkomende hervorming. Het onderscheid tussen de oude en de nieuwe religieuze stromingen was aanvankelijk vaag. Veel mensen die de katholieke kerk trouw bleven, sympathiseerden met sommige denkbeelden van de hervormers. Zowel de bevolking als de bestuurlijke elite toonden verdraagzaamheid tegenover de reformatie. Een initiatief van Karel V om in deze stad de nieuwe religie in de kiem te smoren,

De Slag op de Mookerheide in 1574 met bovenin links Nieuwegein en rechts Mook en de Maas afgebeeld, ets uit ca 1578 uit het Album met historieprenten van Frans Hogenberg (collectie Rijksmuseum Amsterdam).

mislukte door protest hierop van de magistraat. Dat werd anders toen in 1555 Filips II, zoon van Karel V, aan de macht kwam.

Aankondiging van de Opstand

Filips II zet het beleid van zijn vader in grote lijnen door. Hij is evenals zijn vader een vroom katholiek en wil het katholieke geloof opleggen, desnoods met geweld, aan iedere onderdaan in zijn rijk. Ketteren moeten met wortel en tak worden uitgeroeid, waarbij hij door verspreiding van plakaten oproept tot hun vervolging.

Om het Habsburgse rijk bijeen te houden was Karel V genoodzaakt voortdurend oorlog te voeren, een kostbare aangelegenheid. Wanneer zijn zoon de macht overneemt, wordt deze geconfronteerd met een bijna lege schatkist. Filips II heeft daardoor te weinig financiële middelen om zijn ambities waar te kunnen maken. Hij denkt de oplossing hiervoor te vinden door belastingen te verhogen, maar deze maatregel wordt niet door al zijn onderdanen met gejuich begroet. De meeste burgers van de Nederlanden voelen deze belastingverhoging als een zware last, temeer omdat het samenvalt met een periode van economische

neergang. Vooral de provincies Holland en Zeeland, die zelf hun financiële zaken altijd met succes hebben beheerd, willen dit blijven doen. Inmenging hierop vanuit Spanje door middel van belastingheffing ervaren zij als een inperking van hun zelfstandigheid. Tel daarbij op de groeiende open mentaliteit in deze gewesten naar de opkomende nieuwe religieuze stromingen en het felle verzet daartegen van Filips II door de instelling van de inquisitie, dan is een opstand niet ver weg. In zijn functie als landheer van de Nederlanden vertoont Filips II steeds meer dictatoriale trekken. Gelijkwaardig overleg met de leden van de Raad en de Staten is nauwelijks meer aan de orde. Het duurt dan ook niet lang of er ontstaat in de westelijk gelegen provincien op bestuurlijk niveau onrust. De stadhouder van Holland en Zeeland, Willem van Oranje, eist in 1564 met andere hoge edelen binnen de Raad van State, een door Karel V ingesteld adviesorgaan, meer zeggenschap op het landsbestuur en bepleit intrekking van plakaten tegen ketterij. Oranje is van mening dat vorsten niet zouden moeten regeren over het geweten van hun onderdanen. Het verzoek wordt door de koning niet ingewilligd.

Lodewijk en Hendrik van Nassau, gesneuveld in de Slag op de Mookerheide op 14 april 1574, afgebeeld in een geglaazuurd terracotta reliëf van Jac. Maris uit 1939 en geplaatst links van de ingang van de protestantse Joriskerk in Heumen (afbeelding collectie RAN).

Nijmegen en Alva

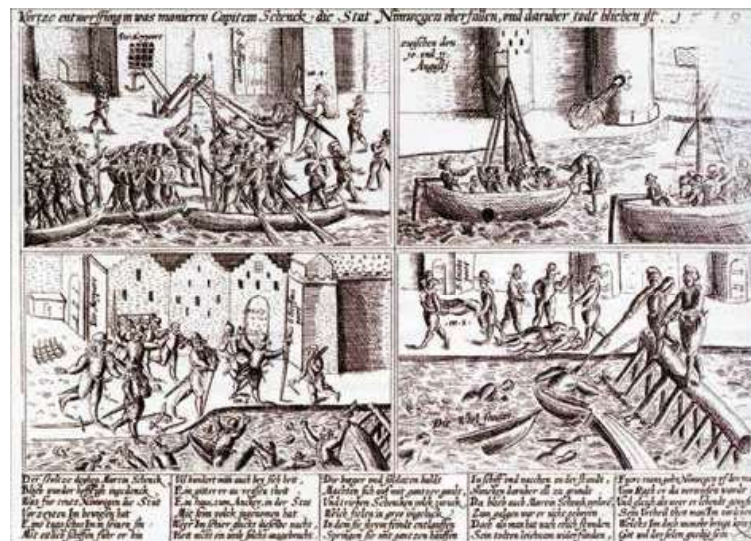
Aanvankelijk heeft Alva succes met zijn veroveringen in De Nederlanden, maar op 1 april 1572 keert het tij. De Watergeuzen nemen in naam van Oranje Den Briel in. Vlissingen, Dordrecht en Enkhuizen volgen. De opstandelingen winnen terrein.

De Beeldenstorm in 1566 verloopt in Nijmegen aanvankelijk rustig. Door de verontrustende berichten vanuit andere steden wordt de Stevenskerk extra bewaakt. Maar aangerichte vernielingen op het Stevenskerkhof, verricht in het nachtelijk duister, zijn voor de katholieke inwoners aanleiding de stadsbaander op de markt te plaatsen, een banier als een teken voor Nijmegenaren om met de knots naar de markt te komen om de stad te verdedigen. De verdraagzaamheid naar de aanhangers van de nieuwe leer is verdwenen. Calvinistisch georiënteerde leden van het stadsbestuur worden naar huis gestuurd en predikanten zoeken een veilig heenkomen buiten de stadspoorten. Filips stuurt vanuit Spanje een dankbetuiging naar het Nijmeegse gemeentebestuur voor de manier waarop het zich heeft ingezet voor het behoud van het katholicisme.

In het gezuiverde katholieke Nijmegen is Alva van harte welkom. Al in 1570 bezocht hij de stad om Anna van Oostenrijk, de toekomstige echtgenote van Filips II, te verwelkomen. Anna verbleef enige dagen in deze stad op doorreis van Wenen naar Madrid.

Gedurende het jaar 1572 zijn de opstandelingen in Holland en Zeeland aan de winnende hand. In juli verzoekt Willem van Oranje de opstandige Hollandse steden een Statenvergadering te houden. Alzo geschiedt. Vertegenwoordigers van twaalf steden komen in Dordrecht in vergadering bijeen, waar wordt besloten zich met de edelen tegen de landsheer te verzetten. Zij eisen invoering van vrij-

In 1566 probeert een aantal edelen uit de lage landen nogmaals om een schorsing van de inquisitie te bewerkstelligen in de vorm van een smeeksbrief dat wordt aangeboden aan de landvoogdes in Brussel, Margaretha van Parma. Ook dit verzoek wordt afgewezen. De reactie van het protestantse deel der bevolking is de Beeldenstorm, beginnend in het zuidwesten van Vlaanderen, met een snelle verspreiding naar andere Nederlandse gewesten. Een jaar later besluit de Spaanse Kroonraad voor de harde lijn: Don Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, vervangt Margaretha van Parma als landvoogd om in de Nederlanden orde op zaken te stellen. Hij komt met een groot leger naar de Nederlanden. In de hoofdstad Brussel aangekomen stelt hij de Raad van Beroerten in, de Bloedraad, een bijzonder gerechtshof waar twee Spaanse rechters een vonnis uitspreken aangaande 'zware misdaden tegen God en de Kroon'. Om zijn leger gaande te houden, komen er extra belastingen bij, waaronder de beruchte Tiende Penning.

Een beeldverhaal van de mislukte aanslag van Maarten Schenk op Nijmegen en zijn verdrinking in de Waal op 11 augustus 1589, vervaardiger historische prent onbekend (afbeelding collectie RAN).

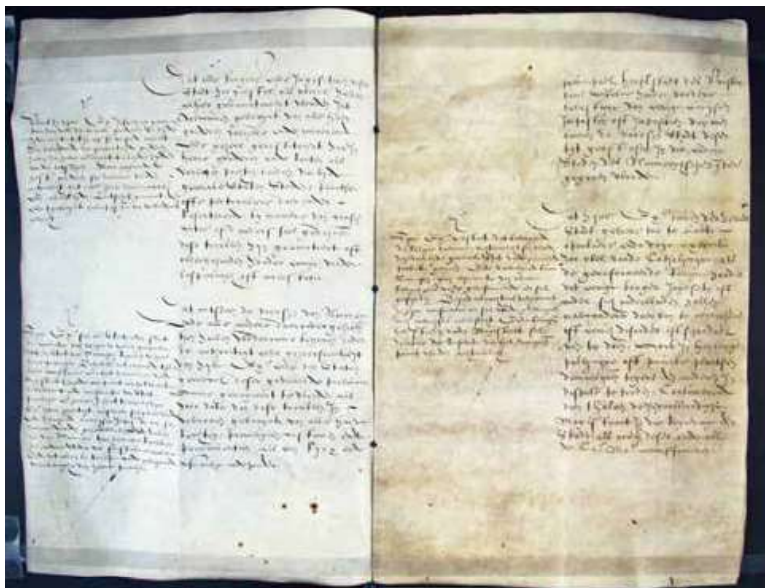
heid van godsdienst. De steden zeggen Willem van Oranje geld toe om de opstand te financieren. Intussen breidt Willem van den Bergh, de zwager van Oranje, door geweldadige veroveringen van de meeste steden in de Achterhoek, Salland en de Veluwe het territorium van de opstandelingen uit.

Na enkele minder succesvolle aanvallen op steden in het westen, komt Alva in 1572 wederom naar Nijmegen. Vanuit deze door hem sterk beveiligde stad probeert Alva de in het zuidoosten gelegen steden die worden aangevallen door de troepen van Willem van Oranje, onder het Spaanse gezag te houden. Zijn zoon Don Frederik voert de militaire aanvallen uit, terwijl Alva, een zestiger, geplaagd door jicht, zich ophoudt in de Valkhofburcht. Het geldgebrek waar Filips II al jaren mee worstelt, wordt ook in de strijd in de Nederlanden merkbaar. Ondanks smeekbrieven van Alva aan zijn landheer om aanvulling van zijn financiën, hult deze zich in stilzwijgen. Door gebrek aan geld blijft de uitbetaling aan de Spaanse soldaten uit met als gevolg muitelij-

plundering en ongekende wreedheid in de door de Spanjaarden ingenomen steden. Eind 1573 keert Alva vanuit Nijmegen terug naar Spanje.

Wisselende machten

Onder het bewind van Don Louis Requesens, Alva's opvolger, is het verloop van de strijd in de Nederlanden voor beide partijen er een van een afwisseling van winnen en verliezen. Op 3 oktober 1574 openen de uitgehongerde inwoners van Leiden de poorten voor de geuzen, hun bevrijders, en begeven zich naar het door de Spanjaarden verlaten kampement om zich te goed te doen aan het daar achtergelaten voedsel. In april van datzelfde jaar incasserden de troepen van de Oranjes echter een verpletterende nederlaag op de Mookerheide. De broers van Willem van Oranje, Lodewijk en Hendrik van Nassau, sneuvelen in de strijd. Als eerbetoon aan hen is in en buiten het kerkgebouw van de protestantse Joriskerk in Heumen een gedenksteen te vinden, waarop de omgekomen graven worden aangeduid als

De akte van 1591 waarin prins Maurits de voorwaarden goedkeurt waarop de stad Nijmegen zich aan hem overgeeft en zich weer verenigt met de geünieerde provinciën (collectie RAN).

verdedigers van de vrijheid des vaderlands. Het resultaat van deze veldslag werd destijds in Nijmegen echter heel anders beleefd. De stad was overwegend Spaansgezind. De Spaanse overwinning en de dood van de twee Oranjetelgen werd door een meerderheid van de bevolking dan ook uitbundig gevierd. De daaropvolgende jaren gaan de Spaanse troepen door het uitblijven van betaling steeds meer tekeer als een stel muiters. Nadat ze in Antwerpen een bloedbad aanrichtten, de Spaanse Furie, verenigen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden zich in 1576 door het sluiten van de Pacificatie van Gent. Daarin komen ze overeen dat de Spaanse troepen de Nederlanden moeten verlaten en dat er een eind moet komen aan geloofsvervolgving. Dit alles onder leiding van Willem van Oranje. Een jaar later wordt Willems broer, graaf Jan van Nassau stadhouder van Gelre. Voor Nijmegen betekent dat een afkondiging van religievrede. In deze Spaans georiënteerde stad

worden de machtsbakens verzet met de mogelijkheid voor terugkeer van calvinistische ballingen. Dat doen ze dan ook en ze pakken hun kansen. Predikanten onder hen leggen beslag op de Antoniuskerk bij de Ridderstraat en de Janskerk op de Korenmarkt. Doordat de nieuwe stadhouder, een felle calvinist, in 1579 de wet verzet, raken de belijders van het oude geloof meer en meer in de verdrukking. Rooms-katholieke notabelen worden vervangen door calvinisten. Priesters en kloosterlingen moeten de stad verlaten en de protestanten eigenen zich door middel van een beeldenstorm de Stevenskerk toe. Na ondertekening van de Unie van Utrecht, een militair verbond tussen Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en de Groninger Ommelanden, waar zich later Nijmegen en nog enkele zuidelijke steden bij aansluiten, vestigen Staatse troepen zich in de stad. De Unie onderstreepert de beginselen van de Pacificatie van Gent met vrijheid van geloofsovertuiging als een van

de belangrijkste ijkpunten. In Nijmegen ziet dat er in de praktijk toch anders uit. De katholieken worden verder in een hoek gedreven. Kloosters worden geplunderd en geestelijke goederen vervallen aan het stadsbestuur. In 1582, een jaar na het in werking treden van het Plakkaat van Verlatinghe, waarin Filips II als heerser over de Nederlanden wordt afgezworen, is het belijden van de 'papistische afgodendienst' in Nijmegen verboden. Dit besluit treft de meerderheid van de inwoners. Aan het patroon van de afgelopen jaren, de steeds wisselende machtsuitoefening tussen protestanten en rooms-katholieken, lijkt geen einde te komen.

Zuchtend onder de druk van de protestantse minderheid is de hoop van de katholieken gevestigd op een aanval op de stad door Maarten Schenk van Nideggen, in dienst van het Spaanse leger. Schenk slaagt er niet in Nijmegen te ontzetten. In 1585 is de maat vol voor de katholieke inwoners. Met steun van het Sinterklaasgilde overrompelen zij het Staatse garnizoen van prins Maurits van Nassau. De calvinisten in de stadsraad worden vervangen door katholieken, de calvinisten vertrekken uit de stad en de katholieke bannelingen keren terug. Bisschop Lindanus van Roermond reist af naar Nijmegen om de Stevenskerk in ere te herstellen. De katholieke/Spaanse restauratie is een feit.

De reductie

De volgende periode stapelen de problemen in de stad zich op. Mede door de onduidelijke machtsverhoudingen en militaire activiteiten valt de handel met alle windstrekken stil. Het tekort aan voedsel en andere producten stijgt. Doordat de Spaanse soldaten de inwoners van de stad behandelen als hun vijand, is het voor hen niet duidelijk aan wiens zijde zij zich moeten stellen.

In 1589 valt Maarten Schenk Nijmegen via de Antoniusstadspoort opnieuw binnen, maar nu in naam van het Staatse leger. Ook deze aan-

val mislukt, Schenk verdrinkt in de Waal. De beslissende slag wordt uitgevoerd door stadhouder Maurits van Oranje-Nassau. Vanuit het door hem gebouwde fort Knodsenburg, gelegen aan de andere oever van de Waal, volgen langdurende beschietingen op de stad. Na een belegering van zeven dagen steekt het leger van Maurits via een pontonbrug de Waal over en omsingelt de stad. De bewoners geven de moed op en op 21 oktober 1591 geeft Nijmegen zich over. Door de beschieting is de toren van de Stevenskerk ontspitst. Kloosters en kerken vervallen aan de stad, priesters en kloosterlingen verlaten de stad. De gereformeerde staatsgodsdienst wordt ingevoerd met als gevolg dat katholieken geen toegang meer hebben tot het stadsbestuur. Het eens zo invloedrijke Sinterklaasgilde wordt opgeheven en vervangen door een college van 'gemeenslieden', een orgaan met een beperkte bestuurlijke invloed. Ondanks protest van de stedelijke overheid zou Maurits vanaf dat moment zelf de raadsleden benoemen. Nijmegen is nu definitief opgenomen in de Republiek. ■

Bronnen

J. Brinkhoff, W.J. Pantus, *Nijmegen vroeger en nu* (1971, 1983); *Calendarium Noviomagus 1509 - 1700*; R.v. Capelleveen, *Hertog van Alva in Nijmegen. Nijmegen tijdens Tachtigjarige Oorlog*, in: *AbsoluteFacts.nl*; A. v. Cruyningen, *De Tachtigjarige Oorlog. De vrijheidsstrijd in de Nederlanden 1568 - 1648* (2017); M. Hageman, *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten 1566 - 1568* (2005); *Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, 17 Reductie van Nijmegen, Beleg in 1591*; W. de Jonge, *Keizerstad. Het keizerlijke imago van Nijmegen, MAScriptie geschiedenis RU* (2015); A. v.d. Lem, *De opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (2018); A. v. Hooff, *Het Plakkaat van Verlatinge. De eerste onafhankelijkheidsverklaring* (2018); L. Nicolasen, *De Geuzendochter. De legende van Kiste Trui en de slag op de Mookerhei* (2017); P. Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie (1550 - 1600)*, (1971); G. Pauwels, *Het Valkhof Nijmegen*, Het Valkhof BEW, M. Vollebregt, *Alva op de Valkhofburcht*, in *Valkhofnieuws*, 16(1994)-4, p. 145-190. Over Samenwerkingsverband 1572-gemeenten: <https://geboortevannederland.nl>; en <https://zoek.officielebekendmaking.nu:kst-32820-374>.